

geschiedenis synoptisch werd voorgelezen, telkens afgebroken door het gezang der gemeente, en nog verlang ik elk jaar naar deze rustige, plechtige gedachtenisviering van Jezus' lijden en sterven terug. Niet natuurlijk om dit als voorbeeld te stellen voor iedereen Goeden Vrijdag, maar zoo iets moest ook hier mogelijk zijn en een predikant, die er zich van bewust is weinig talent te bezitten, zou op deze wijze van zulke dagen toch een hoogtepunt in het leven der gemeente kunnen maken.

Ook het modeleren van de leden der kerk zou geheel anders kunnen worden. Alleen als er geld noodig is wordt de gemeente hijsgeroepen in een gemeentelijke bijeenkomst en zij moet dan maar zorgen, dat het geld komt. Zooveel mogelijk moet ieder lid een plaats, hoe bescheiden ook, in het actief kerkelijk leven kunnen innemen en er toe aangespoord worden deze in te nemen. Daardoor wordt verantwoordelijkheidsbesef gekweekt en zoo alleen is krachtige bloei mogelijk. Nu krijgt men zoo heel dikwijls den indruk: de kerk, dat zijn de predikanten, ouderlingen en diakenen en die organiseren en leiden voor ons godsdienstoefeningen, waar wij als leden der gemeente mogen komen.

Zoo zal de kerk niet het hoofdorgaan voor onze geestelijke opvoeding kunnen blijven. In dezen tijd met zijn talrijke vragen en problemen en het mede doornaken door bijna alle menschen van den strijd om oplossing van die problemen, is eene prediking alleen niet meer voldoende, vooral omdat die prediking meestal gericht is op de bekeering, op het opwekken tot het doen van den eersten stap, terwijl met het doen van dien eersten stap voor den Christen de strijd niet geëindigd is, maar pas begint. Het zich uitspreken, het onderling bespreken, is voor iets meer ontwikkelden tenminste een vereischte en deze gelegenheid zou de kerk ook moeten bieden. Nog meer dan evangelisatie buiten de kerk zou de groei en ontwikkeling van het geestelijk leven van de leden der kerk een tak van arbeid moeten zijn. Vooral bijbelstudiekringen zouden kerkelijk moeten worden gepropageerd.

Niets liever zou ik zien, dan dat ook conferenties en retraites kerkelijk werden geleid. Het nut van conferenties is al zoo veelvuldig bepleit, dat ik daar niet op in wil gaan, maar het nut van retraites¹⁾ wordt door weinigen beseft. Jezus zegt: als gij bult, ga dan in uwe binnenkamer. Maar waar is de binnenkamer, waar is de rust, de eenzaamheid voor de meeste Christenen in de kleine woningen, in den rooien, drukken tijd? En al weer, omdat ik uit ervaring weet wat zulke dagen van afgeheele concentratie op de geestelijke dingen, van een voelen in bijna voortdurende gemeenschap met God te leven, van zelfinkeer en gebed beteekenen, zou ik willen, dat ieder dien zegen kon ontvangen. Ik heb het bijgewoond hoe velen, die het nut in het geheel niet beseften en met weinig verwachtingen kwamen, moesten erkennen, dat dit bijzondere dagen in hun leven waren geweest, die een blijvend invloed hadden. Indien ook dit een middel in Gods hand kan zijn om zielen nader tot Hem te brengen, mag de kerk dan dit middel ongebruikt laten?

Omdat ik zulk een heel sterk gevoel heb, dat in onzen tijd, zij het niet de massa, maar dan toch vele enkelingen, zoeken naar inniger leven met Christus, daar vindt ik het zoo diep treurig, dat de kerk wel 't terrein der evangelisatie en zending naar nieuwe methoden zoekt, maar waar het de leden der kerk zelf betreft, wier geestelijk leven toch ook gevoed, ontwikkeld en versterkt moet worden aan de oude vormen niets wil veranderen en velen en werkelijk niet de minst oprecht geloovigen eigenlijk genoodzaakt worden deze ontwikkeling en versterking buiten de kerk te zoeken en daardoor, is het wonder, langzamerhand van de kerk vervreemden.

Mocht uw blad er eens toe medewerken, dat er niet alleen veel over dit alles gesproken en geschreven werd en dan ter behandeling aan commissies overgedragen, die over langen tijd met voorstellen komen, die dan misschien hun actualiteit alweer verloren hebben, maar mochten er eens kerkeraaden toe gebracht om proeven te nemen, waarvan de een wel, de ander niet slagen zal. Geen enkel middel is volmaakt en zal allen bereiken, maar niemand zal onze kerk nu ook volmaakt vinden, dus dat argument mag tegen geen enkele nieuwe methode worden aangebracht. Mocht Gods Geest nog eens krachtig werken in onze kerken en daarin mannen geven met helderzienden blik, warm geloof, frische levenskracht en durf, zoodat er nieuw krachtig leven opbloei in onze kerk en God daardoor verheerlijkt worde en vele zielen tot Christus gebracht worden.

Het is met groote aarzeling, dat ik dit alles schrijf, omdat ik weet, dat er velen zijn, die veel meer thuis zijn in dit alles en dus dit alles veel beter beoordelen kunnen. Maar het feit, dat ik al lang vurig eene nieuwe krachtontplooiing van onze kerk wenschte en vele van mijne gedachten in de eerste nummers van „De Reformatie” vond neergelegd, vooral in uw openingswoord, dat mij eerst dezer dagen onder de oogen kwam, en de gedachte, dat het toch altijd aanmoedigt, in tegenstelling met veel tegenwerking of gezegden als „het geeft toch niets”: is weten, dat er toch ook zijn, die vurig bidden en hopen, dat de actie van uw blad uitgaande groote gevolgen mogen hebben voor Christus' kerk en voor het geestelijk leven van vele leden daarvan, deden mij besluiten u dit alles te schrijven.

EENE GEREFORMEERDE.

Ik wil hier nog aan toevoegen, dat de schrijfter van dezen brief mij onbekend is. Ik heb haar dus geen verlof kunnen vragen tot publicatie. Dat bij de schrijfter in het geheel niet de bedoeling heeft vóórgezetten haar oordeel te publiceren, verhoogt zeker de beteekenis van deze „jonge” stem.

B. W.

¹⁾ Retraite = afronding.

UIT DE SCHRIFT.

Sarcasme — op Golgotha.

En Pilatus schreef ook een opschrift, en zette dat op het kruis. En er was geschreven: Jezus, de Nazarener, de Koning der Joden. Joh. 19: 19.

Ironie en sarcasme zijn twee.

Ironie wordt geboren; sarcasme wordt gemaakt. Ironie is spontaan; sarcasme is bestudeerd. Ironie ziet de karikatuur en zegt ze in eenvoud; sarcasme ziet ook de karikatuur en — versterkt ze met wellust. Ironie is het verhevene, dat verheft; sarcasme is het platte, dat vervlakt. Ironie is er bij den gebetene, doch bijtend is, naar men zegt, sarcasme. Door het ironische wordt de mensch gegrepen; maar naar het sarcasme grijpt hij zelf. Ironie ziet het komische, doch ze staat op een hoogte, waar de „komiekeling” niet bij kan; sarcasme ziet ook het komische, doch op een plan, waar de „komiekeling”, de clown, boven verheven is; ook kan het zich niet eens toeven met het pakje van den harlekijn, omdat sarcasme alleen doorzichtige gewaden weven kan. Ironie is de sterkte van den zwakke; sarcasme is de zwakte van den sterke. Ironie is mogelijk ook zonder zonde; sarcasme is zelf een vorm van zonde. Ironie en sarcasme zien beide het onevenwichtige in de wereld; doch bij gene is het evenwicht bewaard, bij deze is het verstoord. En als de man van de ironie én van het sarcasme beide de wereld aanzien door de vensters der ziel, dan is de ironicus rustig en kan door zijn venster heen zien om zoo zelfs de objectieve verhuizing voor zijn waarneming te overwinnen, doch de sarcastische mensch kan dat nooit; sarcasme is er in onrust en zijn hartstocht is de heete adem, die de vensters beslaat en dus subjectief de zuivere waarneming belemmert.

Ironie is altijd een zekere triomf. Maar sarcasme is de zekere nederlaag, alleen met het gebaar van den overwinnaar.

Daarom is er altijd zoo'n diepte van goddelijk denken in het lijdensverhaal. Want als het proces begint, dan is daar ironie bij Jezus in Gethsemane: slaap nu voort en rust! En als het geding is afgeloopen, dan is er sarcasme bij Pilatus, die voor den kruiseling uit Nazareth het opschrift uitdenkt — „den titel”, staat er eigenlijk — waaruit de voorbijganger zal moeten weten: hier hangt nu de Koning der Joden. Hier hangt hij nu — aan een schandpaal.

• • •

Pilatus schrijft dat opschrift van sarcasme, vóór hij zich in wrevel terugtrekt in zijn particuliere vertrekken. Hij wil er in gnuiven, want hij weet zich verslagen door die leelijke Joden. Daarom is het zijn nederlaag, want als hij het proces niet verloren had, omdat hij waarlijk Jezus schuldig bevonden had, zou hij anders hebben geschreven. Maar nu de zaken zoo geloopt zijn, wil hij niet anders. Hij weet het wel: een rechter moet precies, moet secuur zijn. Nu, Pilatus is het ook. Kijk: Jezus, de Nazarener, staat er. Even van te voren²⁾ wist hij nog niet, uit welke provincie Jezus was; daar had hij maar niet eens naar gevraagd; informaliteiten hinderden niet bij die verachte Joden. Maar thans is hij erg officieel: de ambtenaar weet niet alleen de provincie, maar ook de stad, waar Jezus vandaan komt. Maar die precisiteit in de eerste helft van het opschrift verdraagt te meer den boezen opzet in het zeer onnauwkeurige tweede gedeelte. „De gewaande koning”, dat zou nog gekund hebben; maar „de Koning der Joden”, foef, Pilatus, dat is geen nauwkeurige, geen samenvattende conclusie van proces en vonnis. Een officieel stuk, in naam des Keizers, moet niet slordig zijn. Weer een informaliteit? En nu met opzet? Insubordinatie, Pilatus?

Stil maar, zou Pilatus u gezegd hebben, ik weet het wel. Maar gun me dat genot. Ik durf niet weenen over mijzelf, en daarom ga ik maar lachen om al die Joden; ik wil ze nog een steek geven, dien ze voelen zullen ook; zij met hun koning.... prachtpubliek! Laat die hooge priesters 't volk maar eens tegen zich krijgen; de koning der Joden, dat is ongewoon hetzelfde als „der keerlen god” en zoo ongeveer schijnt het gewone volk dien Jezus te beschouwen. Laat 't maar even koken bij de kleine luiden, als ze hun schutspatroon zien hangen; 't kan voor die driftige priesters geen kwaad. De koning der Joden,.... zoudens ze begrijpen, dat ik met mijn opschrift niet alleen dien koning, maar ook zijn mooie onderdanen in den hoek zet?

En Pilatus schrijft. Hij schrijft driemaal. Zijn vrouw heeft hem immers nog niet zoo haarfijn alles van dien droom verteld? En hij heeft immers nog niet die duisternis ondergaan, drie uur lang? 'n Tikje sarcasme in dat opschrift, het kan geen kwaad. En de officiële notulen voor de keizerlijke regering kan hij toch immers inkleeden naar verkiezing....

Ja, Pilatus.

Maar God schrijft vandaag ook notulen. Ze liggen nóg voor ons.

En wij besluiten uit dit verhaal van uw vlijmend sarcasme tot uw schuld en tot uw straf.

²⁾ Lucas 23: 6.

Tot uw schuld besluiten wij. Want gij, Pilatus, wilt de Joden honen, doch ge doet het Jezus ook. Ge wilt uw woede lucht geven, maar ge hebt niet den moed, o grimmige autoriteit, om den bliksem van uw toorn te laten inslaan bij de Joden en — bij uzelf. En nu deert het u niet, dat ge hem afleidt — langs Jezus heen. Ge maakt hem het slachtoffer van uw rancunemaatregel tegen de Joden; en in uw kleindoenerig woordoffensiefje verschanst ge u achter den Nazarener. Dat is erger dan laf. Dat is schuld. Schuld op schuld. Want een Pilatus, die Jezus aan het onrecht overlaat, is schuldiger, wanneer hij met de hand onder 't hoofd nadenkt, hoe hij dat nu eens formuleeren zal, dan wanneer hij van opgekropte woede met deuren snijft.

Wij besluiten tot uw schuld, Pilatus.

Maar wij zeggen het zonder sarcasme. Want tegen uw sarcasme, o rechter, hebben wij juist dit bezwaar, dat gij, schoon een gruwelstuk door u gegispt wordt, dat meer doet uit protest tegen de zondaren, dan tegen de zonde. Zoo doet uw sarcasme. Maar wij hebben Jezus gezien, Jezus, wiens ironie verre uitgaat boven uw sarcasme; zij toch laakt de zonde, maar noodigt nog den zondaar, en helpt hem, geneest hem. Daarom roept Jezus' ironie het wee over ons uit, indien wij over den sarcastischen Pilatus sarcastisch spreken zouden. Wij keeren in tot ons zelf. En met schaamte herinneren we ons, dat ook wij wel eens Jezus' naam hebben gebruikt voor een kleinmoedigen triomf. En als wij iemand³⁾ hooren zeggen:

Pilatus met zoo veel geschreeus
Des opgerokkenden Hebreus
En der Rabbijnen lasterkeel
Verlegen op Godts schimptoneel,
Verwijst in 'tende Emanuel.
Aenschou hier, Godt, elx guighelspel....

neen, neen, dan laten wij dien laatsten regel niet weg. Elks guighelspel. Ook het onze, denken wij dan en wij schamen ons niet voor onze schaamte, Pilatus!

Toch blijven we besluiten, Pilatus, tot uw schuld.

En tot uw straf.

Want als het waar is, dat de ironie is der sterken, en het sarcasme der zwakken, der innerlijk verslagenen, dan is uw vonnis gereed. Toen Jezus naar Pilatus heenging uit Gethsemane's duister, toen was daar bij Hem de ironie. Ze was er op den weg zijner victorie. Maar toen gij, Pilatus, Jezus van uw stoel hebt weggezonden, toen was daar bij u het sarcasme. Het was er op den weg van uw nederlaag. Deze twee wegen komen eens samen voor den rechterstoel van Christus. Daar zal, zonder sarcasme, doch in heilig recht, Pilatus den koning der Joden, den koning der koningen zien. God zelf immers schrijft dan dezen „titel” op Jezus' kleed en op zijn dij⁴⁾. En daar zal Jezus het recht van dien naam wel bewijzen. Want in die ure zal geen bevestiging vinden de platte pret van Pilatus' sarcasme, dat wie het laatst lacht, het best lacht, doch wel de strakke ernst van Jezus' ironie, dat wie het eerst weent, het best weent; de spreuk is dat van christendom tegenover wereld.

Want ironie en sarcasme zijn twee.

K. SCHILDER.

³⁾ Joost van den Vondel, Ecco Homo.

⁴⁾ Openb. 19: 16.

KERKELIJK LEVEN.

Reformatie van de Catechisatie.

III.

Als doel van de Catechisatie is gesteld, dat het onmondig kerklid opgevoerd wordt tot een mondig lid. Daartoe moet het onderwijs praktisch zijn, en zulk een quantum van religieuze kennis bijgebracht worden, dat het kerklid in staat is het ambt aller geloovigen in zijn volten omvang uit te oefenen. Ontbreekt, tot uitoefening van zoo'n rijk program, niet de tijd?

Het nader omschreven doel van de catechisatie, waarop in het artikel van de vorige week werd gewezen, is niet een ideaal dat van uit een onbereikbare verte ons tegenwenkt, maar is inderdaad te verwerklijken, wanneer men den tijd, dien God ons voor de catechisatie geeft, goed gebruikt.

De tijd komt hier onder drievoudig gezichtspunt ter sprake. Vooreerst de duur van elke catechisatieles, ten tweede de duur van den catechisatiecursus, ten derde de duur van heel de catechisatieperiode.

Gewoonlijk wordt de duur van één catechisatieles gesteld op een uur. Zeer terecht. De tijd van een uur is lang genoeg om vrij wat stof op doelmatige manier te „verwerken” en toch weer niet zoo lang, dat de opmerkzaamheid van den leerling verslapt en geestelijke vermoeidheid intreedt.

Aan de les van een uur moet de hand gehouden worden en alleen tot schade van het onderwijs kan de les ingekort. Het komt voor, dat de catechisatieles officieel een uur duurt, maar feitelijk slechts drievierde uur. Door over tijd te beginnen en voor den tijd te eindigen, verspeelt de catechist een kwartier. Reken men een jaar op 40 lesuren,

dan ver-
minder
officiële
duceerd.
bewusth
elke mi
tijd eind
catechee
op tijd
ton te
onderwij

De du
veertig

Men
het gebu
Alleen

gegeven
leerlinge
alzo op
dan kan
met doo
bereikt

Niet
zijn kerk
wordt g
Begrip
die win
maander
cheet, d
grondig
die vele
lijdt,
Grossen
te preek
zuivere
men uit
kunnen

Ik leg
is een e
moet ge
vatisme
gewoont

Een
en den
tegensta
woonten
worden.

catechist
om over
bezware
voor de
ter cate
den hoc
ken een
vonden.

Zondag
Waar e
deze, d
gecatech
voor de

Wann
buiten l
genomen
12de en
catechist
sten tot

Op ée
druk, o
begin af
niet de
een con

De pr
meren c
Bij he
zich doe
welke p
in aan
lijst der
mededee
huizen t
de omhe
de maza

Bij de
heil van
medewe
ken of
de kind
Natuurlij
middelee
zijn gee
ten dien
krachtig

Wordt
voorkom
of achtt
dan, da
catechis
Zulke l
woordig
weten o
en doen

Wat hee
soms n
het alg
de kerk
teit nie

Voor
zorg vo
men. S

gij, Pilatus, Jezus, die ge hebt den blik de Joden st, dat ge maakt hem gel tegen oordoffen-ner. Dat op schuld, schit over- and onder rmuleeren voede met

Want te- juist dit k door u tegen de t uw sar- sus, wiens zij toch zondaar, ept Jezus' over den n zonden. amte her- sus' naam n triumf.

pel... ten regel e, denken oor onze w schuld.

der ster- innerlijk oen Jezus s duister, as er op , Pilatus, toen was den weg men eens tus. Daar it, Pilatus gen zien. l' op Je- Jezus het Want in latte pret ist licht, rnst van het best tegenover

ILDER.

is gesteld, reekt wordt et onderwijs m van reli- a, dat het geloovigen . Ontbrekt, ogram, niet

echisatie, eek werd een onbe- nderdaad dien God ruikt. ichtspunt echisatie- isatiecur- echisatie- chisatie- tijd van op doel- weer niet a leerling reedt. gehouden onderwijs de cate- feitelijk beginnen catecheet esuren,

dan verliest men op deze wijze in een jaar niet minder dan 40 kwartier = 10 uur, en wordt de officiële veertig uur tot feitelijk dertig uur gereduceerd. Zal de catecheet iets praestereen en met bewustheid op zijn doel aansturen, dan moet hij elke minuut gebruiken, op tijd beginnen en op tijd eindigen. Ook ter wille van de orde mag de catecheet niet te laat zijn. Wanneer de jongens op tijd zijn en de leermeester verscheiden minuten te laat, is het niet te verwonderen, dat ze onderwijl den boel op stelten zetten.

De duur van een cursus kan gesteld worden op veertig weken.

Men mag niets laten vallen van den eisch dat het gehele jaar door gecatechiseerd zal worden. Alleen in den zomer wordt zes weken vacantie gegeven en met Kerstmis en Paschen krijgen de leerlingen een paar weken vrij. Wordt een cursus alzoop op niet minder dan veertig lesuren bepaald, dan kan zonder groote inspanning of overhaasting met doorsnee-leerlingen het doel van de catechese bereikt worden.

Niet overal heerscht deze goede gewoonte. Er zijn kerken waar alleen gedurende de winterperiode wordt gecatechiseerd (leidraad is natuurlijk Kort Begrip en dan, in den regel, zonder teksten) en die winterperiode wordt samengetrokken tot drie maanden of minder. Nu weet ieder ervaren catecheet, dat er in zóó kort tijdsbestek van degelijk, grondig onderricht niets komen kan. Een gemeente die vele jaren lang onder deze catechisatiepraktijk lijdt, verarmt, verliest haar stevigheid, mist im Grossen und Ganzen het vermogen eene doorwrochte preek te volgen en kan op den duur tegen onzuivere leer geen weerstand bieden. Hoe zal men uit zulk een gemeente degelijke ouderlingen kunnen recruteeren?

Ik leg hier den vinger op een wondeplek. Hier is een euvel waartegen zonder onderlaten de strijd moet gevoerd worden. Hier is een valsch conservatisme, dat niet ontzien mag worden. Verkeerde gewoonten, die met wortel en tak moeten uitgeroeid.

Een predikant, die de kat den bel aanbindt en den vijand te lijf gaat, zal op krachten tegenstand stuiten. Conserveeren van zondige gewoonten is sommigen tot een tweede natuur geworden. De bezwaren van de ouders en van de catechisanten zijn vele. Maar „bezwaren zijn er om overwonnen te worden.” Voor werkelijke bezwaren zal men uit den weg gaan. Het is voor de hoerenjongens in den hooioogst moeilijk ter catechisatie te komen. Maar zou dan juist in den hooitijd de vacantie niet kunnen vallen? Ik ken een predikant die, toen de jeugd steeds weer vonden zocht, de catechisatie voor jongelingen op Zondag hield, hoe vermoeiend het ook voor hem was. Waar een wil is, is een weg. En toestanden als deze, dat tien of twaalf weken per jaar wordt gecatechiseerd, zijn niet voor God en ook niet voor de menschen te verantwoorden.

Wanneer we de kindercatechisatie op dit moment buiten beschouwing laten, wordt, in ronde cijfers genomen, de catechisatieperiode omsloten door het 12de en het 20ste jaar. Zeven à acht jaren trouwe catechisatie brengt onder den zegen des Allerhoogsten tot het gewenschte doel.

Op één woord in den laatsten zin valt alle nadruk, op het woord trouw. Wie niet van het begin af geregeld het kerkelijk onderwijs volgt, zal niet de godsdienstige rijpheid vertoonen, welke bij een compleet kerkid mag worden verwacht.

De predikant, die ook de herder van de lammeren der kudde is, kan hier veel aan doen.

Bij het begin van een nieuwen cursus laat hij zich door den scriba van den kerkeraad opgeven, welke personen 12 jaar zijn en voor de catechisatie in aanmerking komen. Deze allen worden op de lijst der catechisanten geschreven. Door middel van mededeelingen op den kansel of bezoek aan de huizen tracht hij allen, zonder uitzondering, binnen de omheining te krijgen. Er mag geen vischje door de mazen van het net ontsnappen.

Bij de meeste ouders vindt de catecheet, die het heil van de jeugdige zielen beoogt, waardeering en medewerking. Enkele ouders, die geestelijk afzakken of niets in huis te zeggen hebben en over wie de kinderen den baas spelen, geven eenige moeite. Natuurlijk kan noch mag een predikant geweldsmiddelen gebruiken. De wapenen van onzen krijg zijn geestelijk. Slechts zedelijke middelen staan ons ten dienste, maar die zedelijke middelen zijn uiterst krachtig.

Wordt deze praktijk gevolgd, dan kan het niet voorkomen dat een jongeling eerst op zeventien- of achttienjarigen leeftijd ter catechisatie komt om dan, dat is veelal voorwaarde voor zijn gaan ter catechisatie, het volgend jaar belijdenis af te leggen. Zulke leden, ook al behooren ze tot de tegenwoordig aangroeiende schare van „intellectueelen”, weten op kerkelijk gebied van toelen noch blazen en doen u versteld staan door hun domme vragen. Wat heeft de kerk aan zulke belijdende leden, die soms nog geen jaar ter catechisatie gingen? Over het algemeen niets dan last. De quantiteit van de kerk wordt wel vermeerderd, maar de qualiteit niet.

Voor zooveel in hem is moet de catecheet er zorg voor dragen, dat al zijn leerlingen trouw komen. Slechts in buitengewone omstandigheden of

door ziekte worde een les verzuimd. Het absentisme is een ondiër, waartegen elk die met opvoeding van jonge menschen is belast, met alle macht moet vechten.

Met eenigen goeden wil is het absentisme bij de meesten te voorkomen. Wanneer elk ongemotiveerd absent-zijn gevolgd wordt door een kennisgeving aan de ouders of door persoonlijk bezoek, komt deze ziekte slechts sporadisch voor. Weet een leerling dat zijn leermeester „er achter zit”, dan zal reeds dit motief het spijbelen tot uitzondering maken. Dit motief is allesbehalve schitterend, maar menig voorbeeld leert, dat wie eerst om zijn ouders of om den dominee ter catechisatie ging, later uit ware belangstelling kwam. Het aankweken van goede gewoonten heeft, ook in de religieuze opvoeding, groote waarde.

Het spreekt vanzelf dat de catecheet, die van zijn leerlingen getrouw catechisatiebezoek verlangt, zelf ook getrouw in de voorbereiding voor de les moet zijn en door bezielde onderwijs zijn jongens en meisjes voor de heerlijke onderwerpen warm moet maken. Een les die zonder eenige voorbereiding gegeven wordt, kan een enkele keer gelukken, maar is in de meeste gevallen een misbaksel. Alle instructie eischt praeparatie.

Wie — en met recht — van zijn discipelen orde en regel vraagt, moet zelf daarin een voorbeeld geven. Regelmaat is aan den gang van het onderwijs uitermate bevorderlijk. Niet dan bij hooge, hooge uitzondering wordt het uur verzet, de dag verschoven of vrijaf gegeven. Wie den wil van anderen in vaste banen wil leiden, moet eigen wil aan strengen regel binden. Lees eens in het kostelijke en met pieteit geschreven boek van de dames Kuiper over den levensavond van hunnen vader, aan welke ijzeren regelmaat deze machtige geest met zijn sterken wil en zijn imponeerend vrijheidsbewustzijn zich onderwierp.

Hier moet nog een opmerking uit de pen.

Zal de dienaar des Woords zijn andere ambts- plichten op redelijke wijze vervullen en aan de catechisatie zijn volle aandacht schenken, dan mag het getal zielen dat hem ter bearbeiding toevertrouwd wordt, in den regel het getal duizend niet overschrijden. Ook een predikant is een mensch van gelijke beweging als wij en kan maar één ding tegelijk doen. Daarbij: geestelijke arbeid vermoeit. Mat meer af dan werk met de handen. Een dienaar des Evangelies moet over den noodigen rusttijd kunnen beschikken, er moet gelegenheid zijn om te studeeren en te mediteeren.

Nu leert de ervaring dat een predikant, die in zijn volle kracht staat en een gemeente of wijk van duizend zielen heeft, bij nauwgezette plichtsbetrachting zijn werk haast niet af kan. Wat moet er dan van worden, zoo een dienaar des Woords twee duizend of vijf en twintig honderd zielen voor zijn rekening heeft! Controle op de catechisatie is niet meer mogelijk. Zal de gemeente niet verkommeren, dan is de eenige oplossing: vermeerdering van het aantal dienaren des Woords. En ook hier geldt: waar een wil is, is een weg. Zoo de ouderlingen den nood inzien en getrouwelijk arbeiden, zal God van den hemel het doen gelukken!

De catechisatie kan door de predikanten in een groote stad alleen naar eisch behartigd worden, wanneer ieder dienaar des Woords slechts leerlingen uit zijn eigen wijk onderwijst. Als de catechisanten ter catechisatie gaan mogen waar zij willen en uit het groot aantal dominees mogen kiezen, zoodat iemand die in wijk I woont in wijk X ter catechisatie gaat en iemand uit wijk III belijdenis doet in wijk VII, is controle onmogelijk. Toestanden als tot voor korten tijd in een van onze groote stadskerken geduld werden, dat catechisanten zelf mochten bepalen wie hun catecheet zou zijn, voeren tot een gereguleerde chaos en moeten noodwendig leiden tot algeheele disolutie der kerk.

Zoo is, alles saamgevat, ook uit het gezichtspunt van den tijd, een doel, als boven omschreven, niet een onbereikbaar ideaal, niet een theoretische redeneering die door een professor op zijn studeerkamer, zonder eenige notitie van de praktijk te nemen, is opgezet, maar een doel dat, zij het ook met inspanning van alle krachten, te realiseren is.

Wie tot dusver feil ging, ontwinge zich aan den greep van oude sleur en reformeere met nieuwe impuls.

Er staan hier zulke hoogst gewichtige belangen op het spel. De toekomst van de plaatselijke kerk is voor een groot deel afhankelijk van goede catechese.

Menige gemeente is een sieraad in ons kerkelijk leven, omdat een vroegere dienaar des Woords met volharding en getrouwheid in de catechese zijn plicht heeft gedaan.

T. HOEKSTRA.

— Reformatie van persmanieren.

De Poortwachter is in „De Ster” ten opzichte van ons blad pessimistisch gestemd.

Hij constateert: „Reformatie in persmanieren zal dat blad blijkbaar niet brengen.”

En wel op grond daarvan, dat onze redactie de discussie tussehen hem en Dr de Moor sloot. Ik wil niet ontkennen, dat dit van een scherp-

zinnig man als hij is, die bovendien reeds zoo tal van jaren voor de pers heeft gearbeid, mij sterk verwondert.

Hoe zit toch deze zaak?

Dr de Moor schreef in ons blad over de gezangenkwestie en noemde in dit verband ook den naam van Ds Huismans (de Poortwachter).

De laatste viel hem hierover aan per ingezonden schrijven, dat wij niet onder de „Stemmen” opnamen, maar in een onzer voornaamste rubrieken.

Dr de Moor verdedigde zich in een bijchrift.

Weer zond Ds Huismans een stuk in.

Weer werd het geplaatst en Dr de Moor antwoordde ook daarop.

Nu vind ik, dat wanneer iemand tweemaal de gelegenheid geboden wordt om zijn bezwaren in te brengen tegen wat in ons blad voorkwam, dit toch zeker niet van karigheid getuigt.

Indien de Poortwachter dit nog te schriel acht, zou ik gaarne willen vernemen, welke reformatie van persmanieren hij dan wenscht.

Men kan toch een discussie niet laten voortduren, totdat beide partijen niets meer te zeggen hebben?

Waar is hier de grens?

Daarbij dient ook rekening gehouden te worden met de lezers.

Het gros der lezers is van polemiek niet afkeerig, maar het mag niet te lang duren.

Zelfs vingen we over deze discussie reeds eenige teekenen van ongeduld op.

Waar Ds H. den Ster-lezers zijn verontschuldigen aanbiedt, dat hij hen met deze zaak lastig valt, heeft onze redactie zich toch zeker ook af te vragen, of het de Reformatie-lezers niet te lastig gemaakt wordt.

Ik voor mij wil wel bekennen, dat ik voor voortgezette polemiek niets voel.

’t Kan natuurlijk noodig zijn over de een of andere kwestie een gevoelen te publiceeren, tegenovergesteld aan dat wat werd voorgedragen.

Maar als ik dat eenmaal gedaan heb, stel ik genoeg vertrouwen in het gezond verstand onzer lezers om zichzelf een oordeel te vormen en zal er niet licht toe overgaan voor de tweede maal naar de pen te grijpen.

Ik zou bang zijn vervelend te worden.

En elk genre is beter dan het vervelende.

De Poortwachter schrijft veel te pittig om dat niet met mij eens te zijn.

Dat aan Dr de Moor het laatste woord gegund werd, was eisch van redactie-beleid.

Hij is de aangevallene en hem komt het recht toe zich het laatste te verweren.

In welk opzicht de Poortwachter verongelijkt is, kan ik dan ook niet bevroeden.

Gaarne kan hij eenige ruimte in ons blad krijgen om dat uiteen te zetten, zonder op de kwestie zelf, welke hij met Dr de Moor heeft, in te gaan. En ik voor mij wil hem daarin met genoegen het laatste woord geven.

Om de maat vol te meten en daarmee te toonen, dat geen ander motief voorzat, dan dat wij bang waren de belangstelling der lezers hiervoor te verliezen, neem ik zijn Ster-stuk, ofschoon eigenlijk daarvoor te uitvoerig, in de Pers-schouw op.

De lezers, die er zich voor interesseeren, kunnen er zich dan van op de hoogte stellen, de anderen kunnen het ongelezen laten.

Wat echter ook bevreesd is, dat in „De Ster”, voorzoover ik mij herinneren kan, nog nimmer een ingezonden stuk werd opgenomen tegen wat de Poortwachter debiteerde.

Nu kan het wezen, dat zulke stukken aan dat blad nooit werden toegezonden.

Maar, gezien den aard van ons lezend publiek, lijkt mij dit niet erg waarschijnlijk.

Het is misschien wat sterk uitgedrukt als ik zeg: ik zou de namen kunnen noemen van hen, die hem weleens moeten hebben geschreven.

Er zijn er enkelen wier vingers steeds jeuken om, wanneer zij met de een of andere bewering niet instemmen, dadelijk hun oordeel op schrift te brengen en om opname daarvan te verzoeken.

Met reformatie van persmanieren bedoelt de Poortwachter toch niet de plaatsing van alle bezwaarschrift te weigeren?

Nog een vraag.

De Poortwachter spreekt in zijn Ster-artikel van den „etterhuil van het alléén-psalmen-dogmatisme.”

Acht hij zulke uitdrukkingen geschikt om een voorbeeld te geven van „reformatie van persmanieren”?

Mij wil het voorkomen, dat hij daarmee zijn zaak meer schaadt dan bevordert.

Een laatste iets.

Hij begint zijn artikel met de min-vriendelijke zinsnede: „Dit zijn er twee, die het niet altijd met elkaar eens zijn: Dr de Moor en de waarheid.”

Zanglievend als hij is, zal hij daarop toch niet gemakkelijk een „toepasselijk versje” kunnen vinden.

Een humorist zou misschien willen opgeven:

Ai zie, hoe goed, hoe lieflijk is ’t, dat zonen Van ’t zelfde huis als broeders samenwonen.

Of zoo hij om Ds Huismans te gerieven in den gezangenbundel ging snuffelen, zou hij wellicht voorstellen Gezang 69:4 te zingen:

Als één van ziel, als één van zin,
Die één belang gevoelen,
Die 't zelfde wit bedoelen,
Verbinden w'ons in broedermin;
Zoodat w' in vreugd en pijn,
Elkander alles zijn.

Neen, waakzame Poortwachter, met scherpe woorden moeten we in de poort niet spreken.
Maar ik heb een voorstel.

Mogelijk komt gij binnenkort weleens te Utrecht. Confereer daar eens met Dr de Moor. Wie weet, of dan niet spoedig een persbericht in dezen trant zal worden gelanceerd!

Ondergeteekenden verklaren, dat de een het goed heeft bedoeld en de ander het niet kwaad heeft gemeend. En wat betreft de woorden: „Dit zijn er twee, die het niet altijd met elkander eens zijn, Dr de Moor en de waarheid“, deze moeten aldus worden uitgelegd: niemand is in staat altijd de volle waarheid te grijpen. Dr de Moor niet, natuurlijk ook de Poortwachter niet. Meer mag er niet achter worden gezocht.

(Volgt ondertekening).

Persoonlijke ontmoeting doet veel.
Zie elders in dit blad.

HEPP.

UIT HET POLITIEKE EN SOCIALE LEVEN.

Het lag in mijn bedoeling om slechts één vervolgartikel aan de synodale uitspraak te weiden. Van verschillende zijden kwam echter het verzoek tot mij, om breder over de verhouding van de Kerk tot de vakbeweging etc. te schrijven, en mij dus niet alleen te bepalen tot het rapport en de conclusies van Leeuwarden's Synode. Gaarne wil ik aan dit verzoek voldoen, doch de tijd is te kort, (de bedoelde verzoeken bereikten mij eerst na Maandag), om voor deze week nog met een artikel gereed te komen. De uitgave van ons blad laat dit niet toe. Om deze reden moet mijn tweede artikel een week wachten.

K. D.

LITERATUUR EN KUNST.

Onbetrouwbare recensies.¹⁾

Ik beschuldig... de christelijke pers, dat (enkele bladen uitgezonderd) haar kritiek onrechtvaardig is, waar het geldt de beoordeling van de letterkundige waarde van het boek. Men kan onrechtvaardig zijn in oppervlakkigheid, zoowel als in hardheid, en deze soorten onrecht zijn beiden even gevaarlijk. Onze pers maakt zich schuldig aan het onrecht der oppervlakkigheid, inzake de wezenlijk-literaire keur van het boek.

Curieus toch, — over het algemeen zijn wij, christenen, ook wij calvinisten, anders niet zoo heel schroomvallig in het uitbrengen van kritiek. Wij vinden geen doekjes, wij laten geen „gras groeien“ over ontdekte misstanden, wij durven er op slaan, dat de kerkelijke muren daveren.

Waarom dan zoo scrupuleus, verschoonend, zoetsappig, tegenover de schrijvers... en uitgevers, waar het gaat om de kunstwaarde van het boek?

Waarom dikwijls een volkomen negatie van de vraag: is het literair werk of niet?

Ge kunt zeggen — en dat is het gunstig antwoord, — dat onze pers bij de beoordeling zich op het godsdienstig opvoedkundig standpunt stelt, en dus de kunst-kwestie vanzelf in de schaduw komt bij de vraag naar het geestelijk nut.

Met uw welnemen, — wij eischen niet, dat het aesthetisch oordeel over het lot van het boek zal beslissen. Wij stellen evenmin de kunst-vraag op gelijke lijn met de vraag naar de zedelijke waarde van het pers-creatuur. Bij een zoo dóór en dóór geestelijk ding als een boek mag de kunst niet meer worden geacht dan de mooie, maar mindere, zuster van religie en moraal. En wanneer wij voor de keuze worden geplaatst: artistiek maar slecht enerzijds, en leerzaam maar kunstloos, — dan werpen wij het eerste weg om het tweede te stellen.

Doch zoo staat de keuze niet immer.

Onze grief is, dat er voor de kunstwaarde van het boek geen eerlijke en innige opmerkzaamheid bestaat.

De literaire kritiek, zooals deze in een groot deel onzer pers aan het woord komt, is een schande voor ons christendom, en een paedagogisch bederf voor ons volk, dat op leiding en trouwe voorlichting aanspraak heeft.

Ik laat daar het feit, dat sommige recensenten (op boeken belust) aan den uitgever confidentieele brieven schrijven, waarin zij hem soebatten, met de toezending van zijn „belangrijke“ uitgaven te worden „verblijd“, onder belofte, dat op een „goede recensie“ kan worden gerekend. Hier toch is niet de oppervlakkigheid, maar de grofste corruptie te bespotten.

Maar ik protesteer, uit naam van het op ware

voorlichting recht hebbende publiek, tegen de cliché-recensie, die langs het literair karakter van het boek heengaat, en de „waar“ aanbeveelt op gronden, die niet anders dan futiele bijkomstigheden zijn.

Het procedé is bekend.

„De wakkere uitgever A. heeft ons volk een dienst bewezen door de uitgave van een nieuw boek van den bekenden schrijver B., die door zijn vroegere werken genoegzaam heeft bewezen, dat hij beschikt over een vaardige pen, en aldus zijn naam als auteur onder ons heeft bevestigd. Ook voor deze nieuwe pennevrucht (?) zijn wij hem hartelijk dankbaar. Het boek heeft onze aanbeveling niet noodig, het zal ongetwijfeld zijn weg wel vinden.“

Geldt de beoordeling (?) een tweeden druk, dan loopt de recensie nog vlottender: „Het verwondert ons niet, dat reeds zoo spoedig na het verschijnen van dit boek, een tweede oplage noodig bleek. Wij zien hierin het bewijs, dat dit werk in een lang gevoelde behoefte voorziet.“

Met eenige kleine variaties wordt dit eentonig liedje den grooten baby, publiek, voorgezongen. Een neurien, dat (vergun mij het populaire woord) merkwaardig veel op verneurien gelijkt.

Want is dat nu waar, wat in deze cliché-recensies aan de goe-gemeente verteld wordt?

Is het waar, dat de naam van een schrijver waarborg geeft voor alles wat hij verder belijft te publiceren?

Wij kennen allen „geliefde auteurs“, die op een waardebaar boek een akelig prul lieten volgen.

Is het waar, dat de herdruk van een boek als bewijs geldt voor de lang gevoelde behoefte, waarin het voorziet?

Het zijn dikwijls de degelijkste en kunstrijkste boeken, die op den uitgevers-zolder liggen te schimmelen, terwijl de oppervlakkige en sensationele kost door de menschen wordt verslonden. In vele gevallen is de „tweede oplage“ niet anders dan een gevolg van de onverantwoordelijke ophef, die de eerste uitgave ten deel viel. (Voorbeeld: Het onzinnige boek van Mauro, Het getal 666!)

En ook wil ik vragen, of een recensent zich voor zijn aanprijzing mag beroepen op de z.g. behoefte van het publiek, waar het juist zijn goddelijke taak is te onderzoeken of die volksbehoefte een gezond-christelijke is.

Is het wonder, dat door zulk oppervlakkig gebazel en vroom geknoei de smaak van ons volk voor waarachtige literatuur grondig bedorven, of ook in veredeling en groei stelselmatig tegengehouden is.

Eén onzer grootste christen-uitgevers, die duizenden van dergelijke recensies onzer christelijke bladen in zijn archief verzameld heeft, verklaarde mij, dat hij bij het ter beoordeling zenden van zijn boeken de recensie zelf gewoonlijk als iets totaal waardeloos en belachelijks beschouwt, maar dat hij ze aanvaardt als „een goedkope advertentie“.

Het heeft er zelfs den schijn van, alsof werkelijk „ingehende“ recensies door onze menschen niet meer worden verdragen.

Toen eenige jaren geleden een groep mannen uit onzen kring er toe overging een afzonderlijk orgaan voor oprechte kritiek uit te geven („Filippus Recensieboek“) is het ding na korten tijd „wegens gebrek aan belangstelling“ dood gegaan.

Zeker, er zijn thans verschijnselen van ontwaaking, die wij dankbaar erkennen.

In het „Christelijk Schoolblad“ geeft P. Keuning uitvoerige en ook werkelijk literaire beoordelingen, die klinken als een metaal-zuivere klok.

In „De Nederlander“ laat G. Schrijver een stem hooren, die tegen het recensie-geneurie indondert, en heldhaftig al het pers-knoei, dat onder zijn bereik komt, in zijn vootheid ontmaskert.

Daar zijn ook andere organen, die onmiskenbaar positie kiezen tegen de kritiek-verbastering, b.v. „De Stemmen des Tijds“, en sinds de literatuur-afdeeling van „De Herant“ in handen van Dr. de Moor is, behoeft men ook niet te vreezen, dat er literaire prullen door den beugel gaan.

Maar tegenover deze teekenen van letterkundige opleving staan nog zooveel geregelde bewijzen van literaire onmacht en onwilligheid, dat wij ons als christen-volk diep hebben te schamen. Het is toch een nuchter feit, dat in degelijkheid en waarachtigheid van boek-kritiek de „wereld“ ons ver vooruit is.

Waar hebben wij de mannen, die, gelijk Schar ten en Van Campen, het recenseeren (gelijk het waarlijk zijn moet) tot een kunst verheffen, en zich tot taak stellen de boekziel congeniaal te benaderen?

Dat is toch werkelijk plicht: de kunst niet alleen te stellen tot waardemeter van het literair produkt, maar ook de beoordeling zelve in kunst-vorm te geven.

En zoolang we tot dit laatste, wegens gebrek aan artistieke gaven, onmachtig zijn, laat ons dan als bewuste christenen, in trouw aan ons beginsel en uit liefde voor ons volk, in elk geval het eerste doen.

Zonder mededoogen, en in den wortel, moet door ons worden aangepakt de totale dwaling, dat een boek goed is, als er geen kwaad in staat, — dat een boek deugt, alleen om het feit, dat er

een goede christelijke moraal aan ten grondslag ligt: en vooral, dat men bij z.g. volksliteratuur en kinderboeken naar kunstwaarde niet zou hoeven te vragen.

Op zijn minst genomen is de literaire vorm toch van gelijke waarde als het kleed, waarin gij door de wereld wandelt.

Stelt gij, al zijt gij een „eenvoudig mensch“, geen redelijke eischen aan den vorm en aan de netheid van uw gewaad?

Zult gij, (die een stijlloos en slordig geschreven kinderboek kritiekloos laat passeeren), in het „uiterlijk“ van uw kinderen non-chalante en onbetamelijkheid dulden?

Waarom naait gij, zorgvuldige huismoeder, de afgescheurde knoop secuur weer aan het kielte van uw jongen, en keurt ge, bij den nieuwen aankoop, kritisch, of het pakje netjes zit?

Ik hoor de tegenwerping, dat ge, wat het uiterlijk gewaad betreft, geen behoefte hebt aan kunst, doch met eenvoud en „netheid“ genoegen neemt.

Maar, met uw verlof, wat is de kunst in wezen anders dan wat ge daar noemt: natuurlijkheid en eenvoud.

En dit is juist de zonde (ja, dit woord moet er uit) van velen onzer scribenten, dat zij den eisch van het literair gewaad van hun „papieren kinderen“ lager stellen, dan de keur die een fatsoenlijke arbeidsvrouw aanlegt voor het zondagskleed van haar kroost. Dit is de literaire zonde, waartegen onze kritiek heeft nagelaten te getuigen, dat men ons volk durft opscheppen met boeken, waarin de stijl futloos, gezwollen, onnatuurlijk, de z.g. intrige onmogelijk, en het zielkundig proces onwaarachtig geteekend is.

Men kome niet met het prachtig (maar onmachtig) bedenkfel, dat er onderscheid gemaakt moet worden tusschen leetuur en literatuur, bedoelende daarmee, dat bij het eerste de kunst ontbreken mag.

Al geef ik toe, dat er verschil in literair gehalte is, omdat sommige werken speciaal voor het letterkundig genot en anderen meer voor onderhouding, of stichting zijn geschreven, — in den eisch, dat ook aan de z.g. volkslectuur de goddelijke, aesthetische, wet tot maatstaf moet worden gesteld, geven wij niets toe.

In uw huiskamer hebt ge enkele voorwerpen, die ge tot versiering op uw schoorsteenmantel steldet, maar is daarom de eenvoudige stoel, waarop ge zit, of het kleed, dat uw tafel dekt, zonder stijl, — zult gij voor de stoffeering van uw huis iets aankopen, dat leelijk, smakeloos, grof is, dat tegen het meest elementaire kunstgevoel vloekt?

En waarom dan bij het boek met mindere waarden u tevreden gesteld?

Wie, óók bij de z.g. volkslectuur, de wet der kunst verwaarloost, vergrijpt zich aan de volksziel, en vergeet de oude sprouk, dat voor het volk het beste niet te goed is.

B. W.

Naschrift L. v. d. K. te A. — Onder „calvinistische cultuur“ versta ik de beschaving, die, grootendeels indirect, maar toch in verband met den opbloei van het calvinisme, in ons land is ontstaan. Zie de Stone-lezingen van Dr. Kuyper. — Onder „mystiek“ versta ik in het algemeen de bevindelijke vroomheid. — Ten deele heeft deze zich ontwikkeld als ontaarding van het calvinisme.

B. W.

ONDERWIJS EN OPVOEDING.

De nood van de rijpere jeugd.

III (Slot).

Inhoud eerste artikel: In verband met de geestesgesteldheid onzer dagen ontdekten wij onder de rijpere jeugd in het Gereformeerd leven, gelijk zich dat kerkelijk en in verenigingsleven openbaart, drie soorten: a. die ethisch denken en gevoelen, gelijk Da. Notelenbos (zeer klein in getal); b. die vooruit willen, zonder de oude paden daarbij te verlaten; c. die of in radicalisme of in scepticisme ondergaan.

Inhoud tweede artikel: 't Verenigingsleven der rijpere jeugd, inzonderheid dat der jongelingen, waarover deze artikelen meer in het bijzonder gaan, is nog niet waar het wezen moet, noch wat het aantal der J. V. betreft, noch wat haar wijze van werken aangaat. Cijfers werden daartoe gegeven van verschillende plaatsen, welke aantoonen, dat hoogstens een 50 pct. georganiseerd is. Dankbaar werd het goede geconstateerd, wat reeds bereikt is, zoowel door Verenigingen als den Bond. De oorzaken werden opgespoord, welke reden geven om ook in deze zaak voort te gaan, zoo noodig te reformeeren. Gewezen werd daartoe op de ouderen, op de kerk, op de vereniging en op de jongelingen zelf.

Wij riepen in ons vorig artikel: „Aan den arbeid om te winnen, wat gewonnen kan worden! Aan den arbeid om te herwinnen, wat teruggebracht kan worden.“ We willen in dit slotartikel de vraag trachten te beantwoorden: op welke manier? Want we moeten voortvaren, zoo noodig reformeeren!

'k Kan hier slechts eenige richtingslijnen aangeven en wil dan achtereenvolgens in aansluiting met mijn betoog ten vorigen male u voorhouden, wat de ouderen hebben te doen, wat de Kerk zal hebben te verrichten, wat de taak der Jongelingsvereniging is, wat de jongeren hebben te bedenken.

Wat de ouderen hebben te doen. Zij moeten meer medeleven het leven der jongeren, niet zoo spoedig er bij zijn iets voor „iets nieuws“ te verklaren, 'twelk dan in den regel synoniem is met „niet

¹⁾ Om tegemoet te komen aan de geestdrift van sommige lezers, zal ik voortaan zooveel mogelijk de vervolgartikelen over het onderwerp „Moderne letterkunde en christelijke opvoeding“ onder een afzonderlijken titel laten verschijnen. De serie wordt dus voortgezet in een anderen vorm.